

Demokrati ur ett konfliktperspektiv

AV GUNNAR FALKEMARK

Inledning

Ur Hermanssons artikel kan ett antal teser vaskas fram. Först möter vi en tes av metodologiskt slag:

Tes 1: Vid definition av demokratibegreppet skall beaktas (a) det normala språkbruket och (b) kravet på så kallade minimaldefinitioner.

Till denna tes kan fogas en uppsättning teser av mer s.a.s. substantiell natur:

Tes 2: Det finns ett västerländskt demokratibegrepp.

Tes 3: Detta demokratibegrepp har genomgått historiska förändringar. Slutresultatet av dessa förändringar utgör ett komplex av flera olika idéer.

Tes 4: Komplexet av dessa idéer – särskilt idéerna om folksuveränitet och rättsstat – utgör en harmonisk helhet.

Mitt syfte är att kritiskt granska dessa teser.

Kritik av Tes 1

Vad gäller Tes 1 så är, menar jag, såväl (a) som (b) illa underbyggda. Om vetenskapligt fruktbara begrepp eftersträvas, så finns ingen anledning fästa vikt vid det "normala" språkbruket, vilket (a) förutsätter. I naturvetenskapliga sammanhang är detta alldeles uppenbart. (Att kräva att – exempelvis – den etablerade definitionen av "guld" som ett grundämne med atomnumret 79 ersätts med en definition som ligger det vardagliga språkbruket närmre, vore föga välbetänkt). Jag kan inte se att situationen i samhällsvetenskap är fundamentalt annorlunda beskaffad. Begreppsbestämningar måste i första hand avgöras på inomvetenskapliga grunder. Det är m.a.o. orimligt att utmönstra en demokratidefinition – exempelvis – à la Schumpeter, som Hermansson synes vilja

göra, enbart därför att en sådan definition "avlägsnar sig ganska långt från det normala språkbruket".¹ Skall Schumpeters definition av demokrati som en kamp mellan tävlande eliter om folkets röster avvisas måste – för att fullfölja exemplet – *andra* typer av argument åberopas. Ett möjligt angreppssätt i så fall vore att påvisa empiriska misstag i Schumpeters analys av folkflertalets kompetens och egenskaper. Det är analyser av dylikt slag som ligger bakom hans "realistiska" omdefinition av begreppet demokrati.

Det bör tillfogas, att *om* vänligt språkbruk skall vara riktninggivande i definitionsprocessen, måste man bestämma sig för *vems* språkbruk som skall beaktas. Är det folkmajoritetens språkbruk eller experternas eller politikernas eller...? Hur denna fråga än besvaras måste – åtminstone om precision eftersträvas – något slags empirisk studie av språkvanor genomföras.

Kravet (b) åtnjuter i Uppsala en lika stor som omotiverad popularitet. Det finns inget som helst rimligt samband mellan, å ena sidan, vetenskaplig fruktbarhet och, å den andra sidan, "att lägga så litet som möjligt i själva definitionen". Argumenten för denna sanning har jag utvecklat i detalj i ett annat sammanhang. De skall inte här upprepas.² Vad betyder detta underkännande av (b) konkret i Hermanssons fall? Jo, att hans avvisande av socialisters och kommunisters insisterande på att så kallade positiva rättigheter skall inkorporeras i demokratibegreppet måste baseras på något *annat* än ett metodologiskt svärdshugg.

Kritik av Tes 2

Det finns knappast något skäl att betvivla, att Hermansson verkligen omfattar Tes 2. Återkommande uttryck som "vad som vanligen brukar avses med demokrati", "det västerländska demokratibegreppets egenart", "vår nuvarande mening om demokrati", "den idag förhärskande fö-

reställningen om demokrati" etc, utgör stöd härför.

I en viss mening har Hermansson rätt i att en betydande konsensus råder. Principer som "en person – en röst", majoritetsregeln vid beslutsfattande och ett antal rättigheter utgör centrala inslag i de flesta demokratidefinitioner.³

I en annan – och mer intressant – mening har han fel. Genom en överdriven koncentration på demokrati-definitioner, kamoufleras viktiga skillnader i västerländsk demokrati-syn. Det är min bestämda uppfattning, att fokus inte bör vara definitioner utan olika synsätt – eller bättre uttryckt – olika teorier om demokrati. Och vad gäller dessa storheter råder högst betydande åsiktsskillnader.

Det finns olika sätt att karakterisera och åtskilja olika demokratiteorier. Här följer ett litet urval av några försök att särskilja sådana teorier, som ger en föreställning om rådande spännvidd i uppfattning:

- (i) direkt, representativ och elitistisk demokrati
- (ii) liberal och totalitär demokrati
- (iii) borgerlig och proletär demokrati
- (iv) liberal och u-landsdemokrati. osv.

Vad som skiljer dessa (och andra) teorier om demokrati är inte så mycket definitionen av begreppet demokrati, som hela floran av antaganden som s.a.s. kringgärdar begreppet. Dessa antaganden utgörs av såväl empiriska föreställningar och värdeomdömen som av handlingsdirektiv (av generell art).

Huvudproblemet för Hermansson är hur vi bäst karakteriserar *begreppet* demokrati. Som framgått, vill jag lägga tonvikten på *teorier* om demokrati för att på detta sätt belysa verkliga åsiktsmotsättningar. I rättvisans namn bör påpekas, att Hermansson inte negligerar sistnämnda dimension. Hans tänkvärda klassificeringsförsök i Fig 2 – och beledsagande resonemang – vittnar härom. Men hans insisterande på att det är definitioner som skall undersökas, gör att hans teoretiska apparat för att särskilja olika demokratiuppfattningar förblir outvecklad.

En alternativ analysteknik

Jag skall här ange några av de komponenter, som enligt min mening, bör beaktas vid beskrivning av olika demokratiteorier så att väsentliga likheter och skillnader tydligt framträder. Den teknik som föreslås består av ett antal *analysfrågor*. (Någon

fullständighet gör jag, självfallet, inte anspråk på.) För varje analysfråga anges några olika ställningstaganden för att dokumentera åsiktsmotsättningsarnas djup och omfattning.

(1) Hur definieras begreppet demokrati?

Det existerar en mångfald olika definitioner. Som redan påpekats, har Hermansson rätt i att man vanligen tar fasta på de drag han uppmärksammar. Undantag finns emellertid. Den redan omnämnde Schumpeter utgör ett sådant undantag.⁴

(2) Vilken räckvidd tillerkänns den demokratiska beslutsmetoden?

Här berörs det fundamentalt betydelsefulla frågekomplexet på vilka *områden* de demokratiskt valda organen har rätt att fatta beslut. I vilken utsträckning föreligger rätt för dylika organ att – exempelvis – omfördela inkomst och förmögenhet, reglera (och upphäva) den fria marknaden eller ingripa i människors privatliv? Svaren på frågor som dessa uppvisar en enorm variationsbredd. Vad gäller relationen stat/marknad – för att ta upp en konfliktfylld dimension – står den nyliberale (dvs gammalliberalen i lätt uppräskad kostymring) och den radikale socialisten mycket långt från varandra. En Milton Friedman och en Ernst Wigforss förordar radikalt olika samhällsmodeller; bägge är i en mening demokrater, men deras ideal företer få gemensamma drag.

De starkt divergerande ställningstaganden, som frågor av ovan angivet slag givit upphov till, är på ett intimt – ehuru ingalunda enkelt – sätt kopplade till olika rättighetsföreställningar. För att sådana föreställningar skall få den vikt de förtjänar vill jag behandla dem under en särskild punkt.

(3) Vilka rättigheter – om några – tillerkänns medborgare och enskilda individer?

De två motpolerna åsiktsmässigt sett är här, å ena sidan, att vissa *okränkbara* rättigheter existerar och, å andra sidan, att *inga* rättigheter alls existerar. Den första ståndpunkten har sina historiska rötter i naturrätten och försvaras med kraft av tänkare som John Locke och Thomas Paine. Den andra uppfattningen brukar vanligen grundas på en strikt empirism och en avsmak för allt som uppvisar de avlägsnaste likheter med "metafysik". I Sverige har objektiva rättighetsföreställningar utsatts för grov beskjutning av filosofen

Axel Hägerström och hans mäktiga lärjungar. Till den sistnämnda skaran hörde Vilhelm Lundstedt, juristprofessor och socialdemokratisk politiker. För Lundstedt utgjorde "s k rättigheter" vidskep- ligen vanföreställningar vilka på intet sätt lade hinder i vägen för en snabb omvandling av lagstift- ningen. Angående äganderätten yttrade han bl a: "... talet om att en ny lag skulle kunna kränka äganderätten är lika meningslöst som en papego- jas pladder".⁵ Onekligen en uppfriskande frispråk- ighet.

Mellan ovannämnda ytterpositioner är natur- ligtvis många mellanlägen möjliga. Olika uppsätt- ningar av rättigheter är tänkbara, liksom skilda rangordningar av rättigheter. Så anser tex socia- lister vanligen att rätten till arbete, dvs statens skyldighet att se till att alla har någon form av sysselsättning, är viktigare än äganderätten. Libe- raler gör i allmänhet en motsatt bedömning.

Ytterligare en rättighetsaspekt måste framhål- las, nämligen synen på privatlivets helgd och på den personliga integriteten. Accepteras en privat sfär skyddad från intrång och insyn från statsmak- tens sida eller anses – för att uttrycka sig i 1960- talets speciella politiska idiom – "allt egentligen vara politik"? Om den sistnämnda synen godtas har politiska instanser rätt att – utan andra restriktioner än lämplighetsskäl och "sammällsnytta" – bestämma medborgarnas mål och livsformer.⁶

(4) Var och i vilka former skall det folkliga *delta- gandet* i beslutsfattandet äga rum?

En första grov indelning i svaren på denna fråga utgör den traditionella distinktionen mellan di- rekta och indirekta beslutsformer. Det är välbe- kant att även ett representativt system låter sig förenas med vissa direktdemokratiska inslag så- som beslutande folkomröstningar och folklig ini- tiativrätt. Ytterligare frågor som hänför sig till (4) gäller folkligt deltagande i förvaltning och rätts- maskineri. Till (4) hör också i vilken utsträckning offentliga ämbeten skall tillsättas genom utnäm- ning eller genom val. (I t ex USA utses domare på delstatlig och lokal nivå ofta i allmänna val).

(5) Vilken funktion skall folkets valda *represen- tanter* tillerkännas?

I olika demokratitraditioner möter vi radikalt olika synsätt. Så anser t ex Schumpeter att valda ombud under den löpande valperioden skall ges fullständig frihet i sina ställningstaganden.⁷ Alla

former av instruktioner från väljarens sida bannly- ses. Schumpeter går till och med så långt i sin plädering för representanternas självständighet att han hävdar: "... the practice of bombarding them with letters and telegrams for instance – ought to come under the same ban" (Schumpeter, 1976, s 295). Den diametralt motsatta åsikten för- fäktas av bl a Marx. I hans bok om Pariskommü- nen från 1871 skildras med uppenbart gillande hur Paris arbetare valde representanter, som förutom att de gavs arbetarlöner, var "ansvariga och kunde avsättas när som helst". (Marx, 1978, s 68). I ut- kastet till nationell organisation, som aldrig hann genomföras innan kommunardernas styre krossa- des med bl a preussisk hjälp, skisserades en enligt Marx förebildlig representationsform: "Ombuden skulle när som helst kunna ersättas och alltid vara bundna av sina väljares bestämda instruktioner" (Ibid, s 69).

(6) Hur ser man på *eliter*s roll i funktion?

Det är ett förvånansvärt drag i praktiskt taget all demokratiteori, såväl klassisk som modern, att eliter tilldelas uppgifter av utomordentlig bety- delse. Vid noggrann besiktning framträder, bakom skilda förklädnader, drag av Platons filoso- fiska elitstyre. Hos Rousseau – exempelvis – som ju brukar ses som en passionerad anhängare av direktdemokrati dyker elitismen upp i form (bl a) av en lagstiftare av mer ovanligt slag:

"Till att upptäcka de bästa och för varje nation lämp- ligaste samfundsprinciperna, krävs det en överlägsen intelligens, som såge alla människors lidelser, men själv icke erföre en enda; som vore helt främmande för vår natur, och likväl kände den i grunden; vars lycka vore helt oberoende av oss . . . Det behövdes förvisso gudar för att ge lagar åt människorna" (1919, s 49).

Hos ett annat kultföremål inom demokratitankens historia – John Stuart Mill – är elitismen än mer framträdande. För Mill – en utrerad intellektuell snobb – är det av största betydelse, att den poli- tiska makten placeras i händerna på en kultiverad kunskapselit. För att säkerställa ett dylikt maktin- nehav är Mill beredd att överge den (för oss) nat- urliga principen om "en person – en röst" (Mill, 1910, s 276–292). De bildade måste enligt Mills synsätt tillförsäkras *fler* röster än de obildade, för att de senares krassa klassintressen inte otillbörligen skall komma att prägla lagstiftningen. För Mill är demokratin (i hans något begränsade mening) snarare ett instrument för folkbildning än ett red-

skap för folkligt inflytande. Vanligt folk kan genom politiskt deltagande – främst på lokal nivå – erbjudas den oskattbara förmånen att komma i kontakt med överlägsna andar. Om dylika kontakter gäller, enligt Mill, att de "... in the ordinary course of life is altogether exceptional, and the want of which contributes more than anything else to keep the generality of mankind on one level of contented ignorance" (Ibid, s 351–352).

Ideologin inom svensk socialdemokrati – för att ta ett tredje exempel – rymmer påtagliga elitistiska drag. Socialdemokratin har varit den ledande ideologiska kraften i vårt land i ett drygt halvsekel. Den tyske författaren Hans Magnus Enzensberger gör den träffande iakttagelsen, att det socialdemokratiska partiet spelar en "hegemonisk" roll i det svenska samhället: "... det bestämmer vilka spelregler alla andra medspelare måste hålla sig till om de skall överleva politiskt" (1982, s 11). Tidigt betraktades inom "rörelsen" av ledande intellektuella (som t ex Gunnar Myrdal) en form av social ingenjörskonst som en vägledande princip i samhällsomvandlingen. Idéhistorikern Staffan Källström har givit en god beskrivning av denna princip och av dess elitistiska grundton:

"Den sociala ingenjörskonsten bygger på tanken att samhällsliga förhållanden är manipulerbara och detta utifrån en exakt kunskap om människan och om sociala relationer. Den om sociala förhållanden kunnige 'ingenjören' besitter denna överlägsna kunskap. Alltså är han bäst lämpad att svara för samhällsbygget" (1986, s 201).

Hos marxistisk demokratiteori – slutligen – är elitismen oförblommerad. Enligt Lenins inflytelserika partiteori – presenterad i *Vad bör göras?* – är arbetarklassen av egen kraft oförmögen att utveckla ett revolutionärt medvetande. Med hjälp står att finna. Likt Prometheus skänker en upplyst och skolad elit – med sina sociala rötter i de härskande klasserna – den revolutionära teorin till de förtryckta massorna.

Finns det då bland de olika demokratiuppfattningarna ingen verkligt antielitistisk riktning? Det är faktiskt inte så lätt att hitta någon sådan. Vi får i så fall söka oss till så pass (maktmässigt) perifera tankeströmningar som anarkismen.⁸ Det är notabelt, att vissa ytterlighetsbetonade former av nyliberalism kommer nära den anarkistiska ideologin.⁹

Det finns ytterligare analysfrågor, som måste ställas för att en allsidig bild av olika demokrati-teorier skall kunna ges. Låt mig helt kort nämna två sådana frågor. (7) Vilken syn på *gemene mans*

kompetens och på *personligt ansvar* föreligger? (8) Vilka föreställningar om *jämlikhet* hyllas? Svaren på (7) och (8) hänger nära samman med vilket slags idealsamhälle som förespråkas.

Kritik av Tes 3

Denna tes behandlar jag tämligen summariskt. Om vi istället för "demokratidefinitioner" talar om "demokratiteorier" har Hermansson delvis rätt. De teorier som omfattades för drygt hundra år sedan i tongivande intellektuella kretsar, skiljer sig väsentligen från dagens mest omhuldade teorier. Detsamma gäller naturligtvis också om vi utsträcker jämförelsen till att omfatta mäktiga politiska rörelser och partier. Men även här överbetonar, menar jag, Hermansson den konsensus som råder. Klaus von Beyme noterar: "Der Demokratiebegriff entwickelt mehr und mehr die Tendenz, synonym mit allem Guten, Schönen und Wahren in der Gesellschaft zu werden" (1980, s 189). Den *tendens* von Beyme talar om finner vi således i väl stor utsträckning i Hermanssons demokratianalys.

Kritik av Tes 4

Tes 4 har jag för avsikt att diskutera någorlunda utförligt. Min kritik kan sammanfattas i två punkter:

- (i) Hermansson framlägger inte skymten om bevis för Tes 4.
- (ii) Tes 4 är felaktig.

Tes 4 är en stark och uppseendeväckande hypotes. Hermansson är inte helt omedveten om att idéerna "rättstat" och "folksuveränitet" *kan* komma i konflikt med varandra. Icke desto mindre beslutar han sig för att någon konflikt (ännu) inte råder: "... min huvudsynpunkt är att *vår* demokratisyn bäst karakteriseras av att dessa idéer har avvägs mot varandra så att de harmonierar". Det är något oklart vad "vår" syftar på; låt oss för enkelhets skull avse den faktiska avvägningen i vårt fosterland.¹⁰ Oavsett om detta är en riktig tolkning eller ej, är det ställt utom tvivel, att några argument för Tes 4 *inte* framläggs. Dettå är en allvarlig brist.

Tes 4 är, vill jag hävda, felaktig. Detta sakförhållande är naturligtvis dystert. Hur angenämt vore det inte om starkt positivt värdeladdade företeelser gick att förena! För den oreflekterade optimismen är alla positiva värden samtidigt förenliga. Etablerar man bara en förnuftig samhällsordning,

så låter sig jämlikhet, rättvisa, frihet, solidaritet, trygghet m m motståndslöst sammanfogas till en harmonisk enhet. Emellertid står alla dessa värden i mer eller mindre komplicerade relationer till varandra. Frihet låter sig svårligen förenas med jämlikhet och trygghet. Osv. Kort sagt, *smärtsamma* avvägningar är ofrånkomliga. Detta gäller också de värden som intresserar Hermansson: folksuveränitet och rättstat.

Det finns starka skäl hävda, att folksuveränitetens utveckling i Sverige skett på rättstatens *be-kostnad*. Ett huvudinslag i en modern rättstat är förekomsten av fast förankrade medborgerliga fri- och rättigheter. I vårt land har aldrig någon stark medborgarrättstradition utvecklats. Under senare år har dessutom skyddet för medborgarrätten urholkats. Under förarbetet med den nya författningen ville man inom socialdemokratin – som Hermansson i hög grad förknippar med folksuveränitetstanken – inte ens grundlagstrygga de medborgerliga fri- och rättigheterna. Man tvingades vika sig här, men det slutgiltiga författningsförslaget var föga imponerande. Förslaget såg, för att citera författningsexperten Jörgen Westerståhl, ”ynkligt ut, men stod nära realiteterna” (1976, s 10).¹¹ Westerståhl finner emellertid intresset för de grundläggande rättigheterna märkligt. (Vad forskare finner förvånade vore värt ett särskilt studium). ”Det aktuella intresset för fri- och rättigheter är ur många synpunkter en märklig företeelse, eftersom det så uppenbart går stick i stäv mot åtskilliga andra aktuella utvecklingstendenser” (Ibid, s 10).

Tyvärr är detta en korrekt iakttagelse. Nämda intresse går verkligen stick i stäv mot aktuella utvecklingstendenser. Helt i linje med dessa tendenser uttalade sig däremot justitieminister Sten Wickbom 1985 inför en skara verkschefer:

”När en enskild står inför en myndighet eller en domstol är det inte fråga om denne skall få rätt gentemot myndigheten eller inte. Frågan gäller hur den enskildes intressen skall vägas mot andra ofta mera oprecisa intressen.”

Efter dessa olycksbådande förklaringar anlog statsrådet likväl en optimistisk ton. ”Myndigheterna är en garant för rättssäkerheten.”¹²

Sammanfattningsvis: En realistisk – och upply-sande – beskrivning om moderna föreställningar om demokrati måste uppmärksamma de högst vä-sentliga åsiktsmotsättningar, som faktiskt existerar. Först då möjliggörs rationell debatt och för-nuftiga ställningstaganden – som är av största

betydelse såväl för statsvetare som för vanliga medborgare.

Noter

- ¹ Schumpeters definition av demokrati presenteras och utvecklas i kap XXII i hans under det andra världskri- get skrivna arbete *Capitalism, Socialism and Democ- racy*. Det måste observeras, att i hans definition ingår *inte* något stadgande om allmän rösträtt eller dylika traditionella villkor.
- ² Kravet på s k minimaldefinitioner återfinns (bl a) i Giovanni Sartoris skrifter. Se – exempelvis – hans stora uppsats 'Guidelines for Concept Analysis' (Sar- tori, 1984). För min kritik av Sartoris metodologi hänvisas den intresserade till Falkemark (1985).
- ³ Av någon obegriplig anledning talar Hermansson konsekvent om principen ”en *man* – en röst”. Är det verkligen meningen att utesluta kvinnor?
- ⁴ Även om *alla* enades om en explicit definition av begreppet demokrati, betyder detta inte att begrep- pet för den skull hade en och samma mening. Me- ningen hos ett vetenskapligt begrepp påverkas inte bara av definitionen, utan också av hela den teore- tiska kontext i vilken begreppet är infogat.
- ⁵ Citerat i Jacob Sundberg (1984, s 102).
- ⁶ I Sverige har bl a LO-ekonomen Anna Hedborg for- mulerat idén om medborgaren som ett slags stats- egendom. I en herostratiskt ryktbar intervju i *Dagens Nyheter* 1982 likställdes deltidsarbete med skatte- flykt. Några nyckelfraser i intervjun bör noga begrun- das: ”Om man går ned på deltid undandrar man sam- hället värdet av sitt arbete. Man använder den gemensamma tiden för egna ändamål: bakar bröd, målar fönsterkarmar, kokar lingonsylt eller vad det nu kan vara.” Citerat i Jacob Sundberg (1984, s 108).
- ⁷ En likartad representationsteori omfattade den oför- liknelige konservativa tänkaren och politikern Ed- mund Burke. Under några stormiga år på 1770-talet representerade Burke valkretsen Bristol. Hans maxim – när han, vilket ofta skedde, hamnade i skarp motsättning till sina valmän – var ”Jag försvarar Era intressen, mot Era åsikter”. Vid valet 1780 föredrog väljarna en kandidat, som delade deras åsikter och bortsåg från deras sanna intressen. (För en mycket läsvärd essay om Burkes mellanspel i Bristol, se Bar- ker, 1951, kap 6).
- ⁸ För en god översikt av både den anarkistiska ideologin och de anarkistiska rörelserna rekommenderas Woodcock (1962).
- ⁹ Se – exempelvis – Lepages beskrivning av libertaria- nism och ”anarkokapitalism”, 1980, s 47–53.
- ¹⁰ Jag talar här naturligtvis om den *empiriska* förenlighe- ten av angivna idéer. Med en smula semantisk finger- färdighet kan begreppen definieras så, att de logiskt sett befinner sig i harmoni. Jag *utgår* från att det inte är en dylik semantisk trivialitet Hermansson vill upp-

märksamma, utan att han uttalar sig om hur idéerna om rättstat och folksuveränitet faktiskt avvägs i förhållande till varandra.

¹¹ Från och med 1980 föreligger RF:s kapitel 2 – som behandlar grundläggande fri- och rättigheter – i utbyggd form, som innebär ett visst mått av ökat rättsskydd. Detta betyder *inte* att rättsskyddet är betryggande. Flertalet rättigheter är *relativa*, dvs de kan begränsas genom vanlig lag. Och även *absoluta* rättigheter som exempelvis religionsfriheten är föremål för tämligen godtyckliga begränsningar (Se Petré/Ragnemalm, 1980, s 47).

¹² Justitieministern citeras i hovrättsrådets Brita Sundberg-Weitmans välargumenterade bok *Rättsstaten åter!* (1985, s 103). Att en hög jurist ser sig nödsakad välja en dylik bokyttel – som för övrigt har tacksning i framförda argument – ger anledning till oro. Uppenbarligen delas inte Hermanssons harmoniföreställningar av alla.

Bibliografi

- Barker, Ernest: *Essays on Government*. Oxford University Press, London 1951.
- von Beyme, Klaus: *Die politischen Theorien der Gegenwart*. R. Piper & Co Verlag, München 1980.
- Enzensberger, Hans Magnus: *Svensk höst*. Dagens Nyheter, Stockholm 1982.
- Falkemark, Gunnar: "Recension av Giovanni Sartori (ed): *Social Science Concepts*". *Scandinavian Political Studies*, 1985:1-2.
- Källström, Staffan: *Den gode nihilisten*, Raben & Sjögren, Stockholm 1986.
- Lenin, V. I.: *Vad bör göras?* Proletärkultur, Göteborg 1971.
- Lepage, Henri: *I morgon kapitalism*. Ratio, Stockholm 1980.
- Marx, Karl: *Pariskommunen*. Arbetarkultur, Lund 1978.
- Mill, John Stuart: *Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government*. Dent & Sons Ltd, London 1910.
- Petrén, Gustav och Ragnemalm, Hans: *Sveriges grundlagar*, Liber, Stockholm 1980.
- Rousseau, Jean Jacques: *Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder*. Bonniers, Stockholm 1919.
- Sartori, Giovanni (ed): *Social Science Concepts*. Sage Publications, London 1984.
- Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. George Allen & Unwin, London 1976.
- Sundberg-Weitman, Brita: *Rättsstaten åter!* Norstedts Förlag, Stockholm, 1985.
- Sundberg, Jacob: "Om totalitär rättsuppfattning", *Svensk Juristtidning*, 1984:2.
- Westerståhl, Jörgen: "Författningsutredningen", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 1976:1.
- Woodcock, George: *Anarchism*. Meridian Books, New York, 1962.